

MARAŞ'TA BAKIRCILIK SANATI VE ALİ (ARAS) USTA

The Copper Working Art in Marash and Coppersmith Ali (Aras)

Yrd. Doç. Dr. Nejla GÜNAY*

ÖZ

Osmanlılar döneminde Müslüman nüfusun yanı sıra Ermenilerin de yaşadığı Maraş'ta, Türk-Ermeni ilişkileri Ermenilerin kendi bağımsız devletlerini kurmak istemeleri sebebiyle bozuldu. Ermenilerin başka devletlerle işbirliği yapmaları sonucunda 1920 yılı başlarında şehri terk etmek zorunda kaldılar. Bu Maraş'ta özellikle Ermeniler tarafından yapılan mesleklerin güçlükle yürütülmesine sebep oldu. Bu makalede Maraş'ta Ali Usta (Aras)'nın bakırcılık sanatının yaşatılabilmesi için neler yaptığı araştırılacaktır. Ali Usta, Halep'te yaşayan ustası Artin'in yanına giderek ondan bakırcılık mesleğinin inceliklerini öğrenmiştir. Ali Usta Halep'te bulunduğu bir haftalık süre içerisinde Türk olduğu için Ermeniler tarafından ölümlle tehdit edilmiştir. Bunun sonucunda ustası Artin'in uyarısıyla Halep'te daha fazla kalamayarak Maraş'a dönmüş, öğrendiklerini Maraş'ta başarıyla uygulamış, çıraklar yetiştirmek suretiyle bu iş kolunu yeniden canlandırmıştır.

Anahtar Sözcükler

Maraş, Halep, Bakırcılık, Ermeniler

ABSTRACT

In Marash where Armenians were dwelling as well as Turks, the relationships between Turks and Armenians were damaged when Armenians attempted to establish their own independent state. As a result of further cooperation of Armenians with the other states they had to leave the city in early 1920's. After this, the professions of Armenians were kept on with difficulties in the Marash.

This article purposes to research what coppersmith Ali did to keep copper working art alive in Marash. Ali went to Aleppo to work with Artin who is a very skillful craftsman to learn the details of coppersmithing. During the one week in Aleppo, coppersmith Ali was threatened to be killed since he was a Turk. For this reason he returned to Marash with some experiences gained by Artin. Coppersmith Ali practiced copper working arts in Marash very successfully. He also trained many apprentices and raised copper working art.

Key Words

Marash, Aleppo, copper working, Armenians

Giriş

Türkler ve Ermeniler asırlardır bir arada yaşasalar da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren aralarındaki dostluk Ermenilerin bağımsız devlet kurma talepleri dolayısıyla bozulmaya başlamıştır. Ermeniler, bu amaçlarına ulaşabilmek için Anadolu'da bulunan yabancı misyonerlerin ve büyük devletlerin konsoloslarının yardımını alarak okullarda Ermeni çocuklarına milliyetçilik ve bağımsızlık duygularını aşıladılar. Hatta komiteler kurarak çeşitli eylemler yaptılar ve böylece büyük devletlerin bağımsız Ermeni devleti kurulabilmesi

için dikkatlerini çekmeyi amaçladılar. Bu eylemleri yapabilmek için de hızla silahlandılar. Maraş şehir merkezindeki ilk Türk Ermeni gerginliği 1856'da İslahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra olsa da Maraş'ın Zeytun kazası sürekli Ermeni isyanı çıkarılan bir yer olarak dikkat çekmekteydi. Zeytun'da 1860, 1878, 1879, 1895, 1915 yıllarında çıkarılan isyanlar Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırmıştı. Maraş şehir merkezinde ise ilk ciddi Türk-Ermeni çatışması 1895 yılında olmuş (Günay 2007), 1909'da Demirciler Çarşısı'nda yaşanan olaylar iki toplumun birbirine olan gü-

* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, ngunay@gazi.edu.tr

venini iyice sarsmıştı (Günay 2008). Ermeni isyanları sadece Maraş'ta değil Anadolu'nun birçok yerinde çıkarılmaktaydı.¹ Üstelik Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında bağımsız devlet kurma umuduyla bir taraftan Osmanlı'nın düşmanlarıyla işbirliği yapıp bir taraftan da isyan çıkarmak, Osmanlı ordusunun haberleşmesini engellemek Müslüman köylerini basarak köylülerin can, mal ve namuslarına kastetmişlerdi (Halaçoğlu 2006: 40–49). Bunlardan dolayı cephe gerisinde güvenliği sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti, Ermenilerin bulunduğu bölgelerden Deyr-i Zor, Musul ve Halep'e göç ettirilmelerine karar verdi (Halaçoğlu 2006: 51). Bu karar iki toplum arasındaki düşmanlığın biraz daha artmasına sebep oldu. Bu durumu Maraş için yansıtan bazı olaylar yazılı ya da sözlü olarak günümüze intikal etmiştir. Mesela Maraş harbini yaşayan bir kişi olan Adil Bağdatlılar 1915–1920 arasında Maraş'ta Türk-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulduğunu anlatır ve konuyla ilgili olarak şu örneği verir: “Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesinden sonra şehir önce İngilizler tarafından işgal edilir. Bu sırada Ermeniler de göç ettikleri yerlerden Maraş'a dönmektedir. Ermenilerin Maraş'a döndükten sonra yaptıkları ilk iş İslamiyet'i seçerek Müslümanlarla evlenen Ermeni kızlarını eski dinlerine davet etmek olur. Bu konuda İngilizlerden destek alan Ermeniler bu durumdaki kadınların oturdukları evleri jandarma eşliğinde gezerek onları kiliseye dönmeye zorlarlar. 1915 yılında yaşanan zorunlu göç sırasında ailesiyle gitmeyen bir Ermeni genç kız Müslüman olarak İsa Divanlı Mahallesi'nden Karaküçük Hacı Mehmet oğlu Hacı Mehmet'le evlenir. Karaküçük Hacı Mehmet'le ev-

lenen kız bu daveti “Zorla değil kendi isteğimle Müslüman oldum, kocamı da seviyorum.” diyerek reddettiyse de Ermeni komitecilerinin en azgınlarından olan Doktor Artin kızı zorla alarak ona çeşitli işkencelerde bulunur ve kız birkaç gün sonra çektiği acılara dayanamayarak ölür. Karaküçük ailesi bu olaydan çok etkilenir, ihtiyar kayınpeder Hacı Mehmet Efendi hastalanır ve şehrin Fransızlar tarafından işgal edildiği bir sırada ölür. Cenazesi defnedilmek üzere götürülürken Ermenilerden Bubuş adında bir kasap, birkaç arkadaşıyla silahlı oldukları halde cemaatin önüne çıkar ve cenazeyi defnettirmeyeceklerini söyler.

Bir Ermeni kızının Müslüman olmasına sebep olduğu için Karaküçük ailesine öfke duyan Ermenilerden Bubuş “Bana borcu vardı, borcunu ödemedi cenazesini kaldıramazsınız!” diyerek Karaküçük Hacı Mehmet Efendi'nin cenazesinin defnedilmesini engellemek istediye de devriyelerin yetişmesiyle oradan uzaklaştırılır. O ve arkadaşlarının gitmesiyle cenaze defnedilebilir. Bubuş ve arkadaşlarının amacı Karaküçük ailesine hakaret etmektir” (Bağdatlılar 1942: 30–31).

Ermenilerle Türkler arasında güven duygusunun hiç kalmadığını gösteren bir başka olay da Acemli Mahallesi'nde yaşanmıştır. Olayda adı geçen Ökkeş'in oğlu Tahsin Türkçapar hadiseyi şu şekilde nakletmektedir: “Ailesi şehri terk etme hazırlığında olan bir Ermeni kız, komşusunun oğlu Ökkeş'e kendisiyle evlenip gitmesine engel olmasını teklif ederek ne gerekirse yapacağını vaat eder. Bunun üzerine Ökkeş Ermeni kızını evlenmek üzere yanına alır ve evine götürmek ister. Ancak olup biteni izleyen bir diğer komşu Köse Durdu, buna engel olmak için silahını Ermeni kızına doğrultarak

onu alnından vurur. Ökkeş bu olaydan sonra hayatı boyunca Köse Durdu ile hiç konuşmaz.” (Türkçapar 2007: Ankara).

Osmanlı Devleti, savaşın sona ermesinden sonra Ermenilerin memleketlerine dönebileceklerine dair kararname çıkardı. Ancak Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Maraş'ın önce İngilizler daha sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmesini fırsat olarak gören Ermenilerin bağımsız devlet olma umutları arttı. Bundan dolayı şehirdeki Ermeniler Türklere karşı Fransızlarla işbirliği yaptılar ve şehri Türklerin elinden almaya çalıştılar. 1919 yılı ortalarında başlayan işgal dönemi yılın sonlarına doğru şehirde savaş patlak vermesine neden oldu ve savaş 12 Şubat 1920'de sona erdi (Akbiyık 1999: 246). Savaşın Türkler galip çıktılar ve bu durum Fransızlarla işbirliği yapan Ermenileri zor duruma soktu. Ermenilerin çok büyük bir kısmı Fransız ordusunun ardından Maraş'ı terk ederek Amerika Birleşik Devletleri, Lübnan ve Suriye ile çeşitli Avrupa ülkelerine göç etti (Akbiyık 1999: 179–299). Bu çalışmada, Maraş İstiklal Savaşı'ndan sonra, Ermenilerin şehri terk etmeleri üzerine şehirde bakırı eritmeyi yani dökümünü yapmayı bilen hiç usta kalmaması nedeniyle bakırcılık sanatının yok olma tehlikesiyle karşılaşması sonucunda bakırcı Ali Usta (Aras)'nın Halep'e gidip ustası Artin Efendi'den döküm yapmayı öğrenmesi ve Maraş'ta bakırcılık sanatını yeniden canlandırması araştırılacaktır.

Maraş'ta Bakırcılık Sanatı

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra Anadolu ve Balkanlarda bakır madeni yoğun olarak işlenip kullanıldı. Bu dönemde sayıları oldukça fazla olan

bakır madenin işlendiği atölyelerin en meşhurları Balkanlarda Üsküp, Priştine ve Saraybosna'da; Anadolu'da ise Antep, Maraş, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Muğla, Malatya, Elazığ, Erzurum, Trabzon, Giresun, Ordu, Sivas, Tokat, Kayseri, Çankırı, Çorum, Amasya, Kastamonu, Konya, Burdur, Denizli, Afyon, Kütahya, Balıkesir, Bursa, İstanbul ve Edirne'de bulunmaktaydı (Ateş Çiçeği 2005: 16). Dolayısıyla ülkenin yetiştirdiği bakırcı ustalarının en önemlileri de bu merkezlerde yetiştirilmekteydi. Bakırcılık, bulunduğu şehrin olduğu kadar ülke ekonomisini de yakından ilgilendiren bir iş ve sanat koluydu. Osmanlılar döneminde birçok Anadolu şehrinde bakırcı esnafının mesleğini icra ettiği ve aynı zamanda yaptığı ürünleri halka pazarladığı “Bakırcılar Çarşısı” denilen çarşılar vardı. Maraş'ta da bu isimle anılan bir çarşı vardı. XX. yüzyılın başlarında Maraş'ta Bakırcılar Çarşısı (Ramazanoğlu 1996: 142) olarak bilinen çarşı için Kazancılar Çarşısı ifadesi de kullanılmaktaydı (Ramazanoğlu 1996: 258, 262). Bakırdan üretilmiş mamuller kalaylanarak kullanılabilirdiğinden genellikle bakırcıların hemen yakınında kalaycılar bulunurdu. Evlerde kullanılan bakır eşyanın aralıklarla yeniden kalaylanması gerektiğinden Maraşlı kalaycılar şehrin dışındaki köyleri ziyaret ederek halkın ihtiyaçlarının karşılamaya çalışırlardı (BOA. İ.ASK., 1327 Za/66).

Maraş'ta bakırcılık sanatının başlıca özelliği “dövme” olmasıydı. Dövme tekniğinde bakır, sert bir zemin üzerinde sert bir araçla darbelenerek şekillendirilirdi (Arlı 1984: 19). Topraktan çıkarılan ham, külçe ya da hurda bakır eritilerek dövülecek hâle getirilirdi (Kazmaz 1973: 8). Bakırın eritilmesine döküm² denirdi

ve eskiden bu iş daha çok gayrimüslimler tarafından görülürdü (Kazmaz 1973: 12). Eritilen bakır yirmi değişik boyda, demirden yapılmış örs ve çekiçlerle dövülerek şekillendirilirdi. Dövme işinde yine muhtelif büyüklükte dut ağacından yapılmış tokmaklar kullanılırdı. Yine yapılacak bakır malzemenin büyüklüğüne göre oturak olarak kullanılan dut ağacından yapılmış değişik ebatlarda kütükler vazgeçilmez edevattandı. Bakır levhaları kesmek için değişik makaslar ve elle çalışan kordon makinesi temel gereçlerdi. Günümüzde bu makinenin motorlusu kullanılmaktadır. Eskiden bakırı parlatmak için kullanılan zımparanın da yerini şimdi “Polikaj” denilen bir motorlu çark almıştır (Eskalen 2009: Kahramanmaraş). Maraş’ta bakırcı ustaları ürettikleri malzemelere toplumun genelini ilgilendiren önemli olayları nakşedebildikleri gibi kendi duygu ve düşüncelerini de işleyebilmişlerdir.

Ali Usta’nın Halep’e Gidişi ve Bunun Maraş Bakırcılığına Etkileri

Ali Usta’nın Halep’e gitmesi dönemin şartlarından dolayı çok ilginç ve cesurca verilmiş bir karardır. Çünkü Ermenilerin Maraş’tan tehcir edilmele-ri, 1918’de çıkartılan geri dönüş kararname- si sonrasında geri dönüşleri ve yabancı işgali sırasında düşmanla işbirliği yapmaları sonucunda yaşanan bazı olaylar iki toplumun birbirine karşı düşmanlık duymasına sebep olmuştur. Maraş’ta iki toplum arasında yaşanan düşmanca davranışlardan sonra mesleğini öğrenebilmek için de olsa bir Türkün Halep’e gidip canını Ermenilere emanet etmesi son derece cesur bir karardır. Ancak Ali Bey’in Halep yolculuğu iki toplum arasında husumet olsa da hem Ermeniler-

den hem de Türklerden bireysel olarak birbirine sevgi ve sempati duyanlar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Ali Usta’nın bu cesur kararı almasının sebebi mesleğini icra edebilme arzusunun yanı sıra Maraş’ın ekonomisini canlandırma çabasıdır. Çünkü Ermenilerin Maraş’ı terk etmesinden sonra Maraş’ın ekonomisi zora girmiş ve kaçakçılık artmıştır. Ayrıca Ermenilerin yaptığı bazı mesleklerin sürdürülebilmesi güçleşmiştir. Bakırcılık da bu mesleklerden biridir. Çünkü bakırı eritmek Ermenilerin elindeydi ve Müslümanlar bakırı eritmeyi yani döküm yapmayı bilmiyordu.

Torunu Gülay Dinçer’in ifadesine göre; Ahmet Bey ve Gülsuna Hanım’ın oğlu olan Ali Usta 1904 yılında Maraş’ta doğmuştur. Ali Usta mesleğe önce kalaycılıkla başlamış ve ustasıyla birlikte köyleri dolaşarak kalaycılık yapmıştır. Daha sonra bakırcılık sanatına yönelerek aynı zamanda komşusu olan Artin’in yanında çıraklık yapmıştır. Maraş’ın en önemli kuyumcularından olan Sedat Zabun Ali Usta’yı şu şekilde anlatıyor: “*Bir bakırcı ustası olan Ali Usta, Ermeniler Maraş’ı terk ettikten sonra bakırı eritemediğinden mesleğini icra edemez olur. Bunun üzerine Ali Usta Halep’te yaşadığını duyduğu ustası Artin’den yardım istemeye karar verir. Ali Usta, kaçakçıların peşine takılmak suretiyle Halep’e giderek Artin Ustayı bulur ve ondan kendisine bakırı eritmeyi öğretmesini ister*” (Zabun 2007: Kahramanmaraş). Çünkü Ali Usta Maraş’ta bakırı eritmeyi denemiş ancak başarılı olamamıştır. Artin Usta, Bakırcı Ali’yi döküm yapmanın inceliklerini göstermek üzere Halep’teki evinde bir hafta misafir eder ve ona bakırı nasıl eriteceğini öğretir. Artin’in Maraş’tan gelen bir

Türk'ü evinde misafir ettiğini öğrenen Halep'teki diğer Ermeniler Ali'yi öldürmeye karar verirler. Bunu haber alan Artin, Ali'ye canının tehlikede olduğunu bir an önce Halep'i terk etmesini ve bir daha da Halep'e gelmemesini söyler (Dinçer 2007: Ankara).

Ali Usta, Maraş'a döndükten sonra ustasından öğrendiklerini uygulamayı başarmış ve bakırı eriterek bakır levhalar elde etmiştir. Böylece hem kendi mesleğini yapabilmış hem de Maraş'ta dövme bakırcılığın ölmesini engellemiştir. Öte yandan öğrendiklerini hem çağdaşı meslektaşlarına öğretmiş hem de çıraklar yetiştirerek bakırcılık sanatının gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır.

Ali Usta'nın meslekteki değişiklikleri takip ettiği de anlaşılıyor. İstanbul'da kurulan ve gelişen fabrika bakırcılığı taşradaki bakırcılığı gerileten bir unsurdur. Fabrika üretiminde kullanılan bakır Avrupa'dan özellikle İngiltere'den getirilmekteydi (Eldem 1994: 89). Levha hâlinde getirilen bakırdan, makineler vasıtasıyla yapılan çeşitli bakır mamuller ucuzla mal edilmekte bu da dövme bakırcılığın fabrikasyon ürünlerle rekabet etmesini zorlaştırmaktaydı (Kazmaz 1973: 8). Ali Usta, fabrika üretimiyle boy ölçüşebilmek için 1946 yılında ikisi İngiltere'den, biri Almanya'dan olmak üzere toplam üç tane şahmerdan satın alarak Türkiye'ye ilk şahmerdanı³ getirir (Dinçer). Şahmerdanın alınması Maraş'ta bakırcılığın büyük bir atılım yapmasına vesile olmuştur⁴ (Cumhuriyet'in 80.Yılında 2003:134). Hâlbuki bu teknolojik gelişmeleri takip edemeyen bölgelerde mesela Kastamonu'da bakırcılık sanatı çok gerilemiştir (Kazmaz 1973: 9).

Günümüzde Kahramanmaraş'ta

yaklaşık 400 bakır eşya üreticisi faaliyet göstermektedir. Üretim %90'ı turistik süs eşyası olarak gerçekleşmektedir. Geriye kalan %10'uluk üretim ise kent içi pazara yönelik olarak kazan ve tencere gibi kullanım eşyalarıdır (Cumhuriyet'in 80.Yılında 2003:134).

Sonuç

Maraşlı Ali Usta Ermenilerin Türklerle büyük bir düşmanlık içerisinde şehri terk etmelerinden sonra mesleğinin inceliklerini öğrenmek için bir Ermeni olan kendi ustasını bulması, ustasının da ona bildiği her şeyi anlatması üstelik kendi evinde misafir etmesi iki toplum arasında kopması çok zor olan bağlar bulunduğunu gösterir. Hatta Ali Usta'nın ustasıyla şehirden ayrılmalarından sonra da irtibatını koparmadığı, birbirleriyle haberleştikleri düşünülebilir.

Osmanlı Devleti tehcir kararını alırken Ermenilerin istedikleri mal ve eşyalarını yanlarında götürebileceklerini bir genelge ile ilan etmişti (Çiçek 2005: 53). Bunun neticesinde Artin Usta'nın da mesleğini icra edeceği alet ve edevatı yanında götürdüğü ve Halep'e gittikten sonra mesleki düzenini orada da kurduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ali Usta'ya döküm yapmayı öğretebilmesi için körük ve çeşitli alet-edevat ile kurulu bir düzen gereklidir. Ali Usta'ya gerekli bilgilerin kısa sürede öğretilmesinden bu düzenin önceden kurulmuş olduğu ve Artin dışındaki Ermenilerin de Halep'te sosyal ve ekonomik düzenlerini kurduğu düşünülebilir. Öte yandan Ali Usta'nın Halep'te ölümle tehdit edilmesi Ermenilerin burada etkin bir güç olduklarını ve nüfuslarının da az olmadığını gösterir. Bu da Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenileri yok etmediği-

ni, onları savaşın olumsuz şartlarından korumak için güvenli bir yere nakletme niyeti taşıdığını ortaya koyar. Ancak Ermeniler savaş bittikten sonra 1919 yılında İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapıp şehri işgal edince kendi yaptıklarının sonucu olarak 1920'den sonra Maraş'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Maraş'ta ciddi bir ekonomik sarsıntıya sebep olduğundan Maraşlılar çözüm arayışına girmişlerdir. Bunun sonucunda Ali Usta, Halep'e giderek ustasından mesleğinin bilmediği inceliklerini öğrenmiş ve Maraş'ta bakırcılık sanatının ölmesini engellemiştir.

Ali Usta, teknolojik gelişmeleri takip ederek ilk şahmerdanı Maraş'a getirmiş ve bu el sanatının teknolojiye yenik düşmesini engellemiştir.

NOTLAR

1 Bunlardan en önemlisi ve tehcir kararının verilmesinde etkili olan Van İsyanı'dır. Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, 13 Nisan 1915'te Çatak'ta, 20 Nisan 1915'te de Van'da isyan başlattı. Bu savaşın başından beri Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını daha da artırdı. Mayıs ayı ortalarında Van, Ermeniler tarafından Ruslara teslim edildi ve burada Rus-Ermeni yönetimi tesis edildi (Sakin 2007: 197).

2 Döküm yapılan yerde yaklaşık 1.70 m. Yüksekliğinde bir ocak, aletler, kum ve toprak yığınları ve büyük bir körük bulunur. Bakırın eritildiği kazan ocağın altındadır; toprağa gömülmüştür. Külçe hâlindeki bakır bu ocağa konur ve üzerine eklenen kömür körük yardımıyla yakılır. Burada eriyen bakır yavaş yavaş ocağa damlar. Dışarıdan bakıldığı zaman yanan kömürün içinde kızarmış, büyük bir bakır külçesi görünür ve bakırın eriyip kazana damladığı fark edilmez. Burada üçü körükçü, biri usta olmak üzere dört kişi çalışır. Körükçülerden ikisi körüğü yandan çekerken yedekte kalan üçüncü körükçü yorulanın yerine geçer (Kazmaz 1973: 13).

3 Şahmerdan, vurucu ağırlığın, mekanik olarak yükselmesi ve düşmesi sonucu dövme işlemi yapan makine (<http://sozluk.turkcebilgi.com/%C5%9Fahmerdan>).

4 Ali Usta, 1950'li yıllarda tüberküloza yakalanır ve işlerini yeğeni, damadı aynı zamanda çırağı olan Ahmet Aras'a bırakır. 1970 yılında vefat eder (Dinçer 2008).

KAYNAKLAR

Akbiyık, Yaşar (1999), *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Ankara.

Arlı, Mustafa (1984), *Beypazarı'nda Dövme Bakırcılık*, Ankara.

Ateş Çiçeği Bakır ve Bakırcılık Sanatı (2005), Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu.

Bağdathılar, Adil (1942), *Uzun Oluk*, haz. Ali Rıza Pişkin, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Askerî, 1327 Za/66).

Cumhuriyet'in 80.Yılında Kahramanmaraş'ın Ekonomisi ve Sosyal Altyapısı (2003), Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası, Kahramanmaraş.

Çiçek, Kemal (2005), *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yay., Ankara.

Eldem Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara.

Günay, Nejla (2007), *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyanları*, İstanbul.

Günay, Nejla, "1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve Maraş Divanı Harbi Örfisinin Yargılamaları", *ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 29, 87-118.

Halaçoğlu, Yusuf (2006), *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babıali, İstanbul.

Kazmaz, Süleyman (1973), *Bakırcılık Küçük Sanat Alanında Bir İnceleme*, Ankara.

Ramazanoglu Ökkeş (1996), "234 Numaralı Maraş Şer'iye Sicili H.1332-1325/M.1904-1907", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, K.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Sakin, Orhan (2007), *Ermeni İsyan Günlüğü 1915 Osmanlı Arşivleri Yeminli Tanık İfadeleri*, İstanbul.

Kaynak Kişiler

Dinçer, Gülay (2008), Ali Aras'ın torunu, Ankara.

Türkçapar, Tahsin (2007), Ökkeş (Türkçapar)'ın oğlu, Ankara.

Zabun, Sedat (2007), Maraşlı esnaf, Kahramanmaraş.

Mikdat Eskalen (2009), Maraşlı bakırcı ustası.